

Архиепископ Ігор Ісіченко

Києво-Печерський патерик

**у літературному процесі
кінця XVI – початку XVIII ст.
в Україні**

Видання друге

Видавництво доставляє замовлені книжки посилкою з післяплатою мережею «Укрпошти». Звертаємо Вашу увагу на те, що видавництво сплачує послуги «Укрпошти» з доставки книжок на території України.

Можлива також доставка посилкою з післяплатою через «Нову пошту». Для замовлень сумою до 400 грн. повні витрати на таку доставку складатимуть 30 грн. Для інших замовлень — витрати на доставку сплачує видавництво.

«Акта»

УДК 821.161.2 "15/17" *Києво-Печерський патерик*
1859

Ігор Ісіченко, архієпископ. *Києво-Печерський патерик* у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. в Україні. – Вид. 2-е. – Харків: Акта, 2015. – 248 с.

У монографії досліджуються основні етапи еволюції тексту *Києво-Печерського патерика*, відображені в *Арсеніївській* (1406) та двох *Касіянівських* (1460 і 1462) редакціях, «*Патериконі*» *Сильвестра Косова* (1635), редакції *Йосифа Тризни* (середина XVII ст.) і «*Патерику Печерському*» (1661 й пізніші редакції). Зв'язок твору з літературним процесом розглянуто у двох площинах — відбиття в нових редакціях *Патерика* загальних закономірностей розвитку давньої української словесності та вплив *Патерика* на інші писемні пам'ятки того часу.

Для літературознавців, викладачів і студентів вишів, усіх, хто цікавиться давньою українською літературою.

ISBN 978-966-8917-70-7

© «Акта», видання, 2015

ЗМІСТ

Передмова до другого видання	5
Перелік скорочень	11
Вступ	13

РОЗДІЛ 1

Києво-Печерський патерик — пам'ятка середньовічної східнослов'янської культури

§1 Візантійський літературний досвід як передумова появи твору	29
§2 На шляху до створення київського монастирського епосу	44
§3 Перші відомі редакції <i>Патерика</i>	67

РОЗДІЛ 2

Засвоєння Києво-Печерського патерика жанрово-стильовою системою українського літературного бароко

§1 Переосмислення жанрового змісту <i>Патерика</i> Сильвестром Косовим	83
§2 Спроба синтезу житійного й історіографічного жанрів у редакції <i>Йосифа Тризни</i>	105
§3 « <i>Патерик Печерський</i> » (1661) — підсумок освоєння жанру українським бароко	115
§4 Вплив <i>Патерика</i> на літературне оточення	128

РОЗДІЛ 3

**Художня мова барокових редакцій
Києво-Печерського патерика**

§1 Відображення в тексті Патерика зміни форм художньої комунікації	141
§2 Емблематичні властивості тексту	157
§3 Алгоритм художнього мислення барокових агіографів	170
§4 Переклад середньовічної образності мовою культури бароко	184

РОЗДІЛ 4

**Києво-Печерський патерик і культура
сарматського бароко**

§1 Ідеологія сарматизму як елемент культури українського бароко	195
§2 Кореляція ідеалів Патерика з українською ментальністю	209

Висновки	225
----------------	-----

Бібліографія	231
--------------------	-----

Показчик імен і назв	241
----------------------------	-----

ВСТУП

XVII ст. належить до найплідніших і найцікавіших періодів в історії української культури. Згадаймо бодай деякі вияви стрімкого розвитку освіти — розбудову мережі братських шкіл, появу вітчизняної вищої школи (Києво-Могилянський колегіум, Львівський університет); друкарства — заснування славнозвісної Києво-Печерської друкарні; театру — узвичаєність шкільних вистав, створення перших датованих драматургічних текстів; музики — виникнення й поширення партесного співу, видрукування «Граматики музикальної» Миколи Дилецького. Загальна атмосфера доби позначається й на літературному процесі. Українське письменство XVII ст. стає фактом міжнародної значущості, здобуваючи популярність на величезних теренах Східної Європи й Балканського півострова. Його авторитет особливо зріс після появи таких пам'яток, як «Палінодія» (1620–1622) Захарії Копистенського, «Зібрання короткої науки про артикули віри» (1645), «Синопис» (1674), «Книги житій святих» (1689–1705) Димитрія Туптала.

Ця епоха залишила оригінальні варіанти трансформації сюжетів Києво-Печерського патерика: друкований польськомовний «Патерикон» (1635) Сильвестра Косова, рукописну редакцію Йосифа Тризни, «Патерик Печерський» (1661), перевиданий з несуттєвими змінами 1678 та 1702 років. «Патерик Печерський» посідає чільне місце в лектурі демократичних верств України, має помітний вплив на народну культуру, виступає однією з важливих форм збереження історичної пам'яті народу, заживає слави за кордоном. Водночас він стає характерним виявом змін в українській духовній культурі, втіленням прикметних рис літературного процесу епохи бароко.

Досі існує неспівмірність значення барокових редакцій Києво-Печерського патерика (далі — Патерик) у розвитку вітчизняної культури й рівня їхньої наукової інтерпретованості. З історії письменства випадає одна з центральних ланок, через що втрачаються належна повнота й істинність її

висвітлення. Створенню принципово нової історико-літературної моделі, яка відповідала б методологічним засадам сучасної філологічної науки, неодмінно мусить передувати поглиблений неупереджений аналіз цих самотутніх літературних явищ.

Установлюючи причини виникнення пізніх редакцій Патерика, визначаючи їхнє місце в літературному процесі й своєрідність їхньої поетики, неминуче виходимо на ширші проблеми, пов'язані з загальними особливостями українського літературного бароко. Оскільки ж вивчення бароко як провідного напрямку в українському письменництві XVII–XVIII ст. щойно долає свій початковий етап, деталізація уявлень про нього, аналіз конкретних його проявів набувають особливої ваги. Щодо цього розмова про «Патерик Печерський» і про його ближчих попередників дуже перспективна, оскільки відкриває перед дослідниками широке коло споріднених проблем: генези українського бароко і його спадкоємних зв'язків з культурою Середньовіччя, своєрідності барокової рецепції давньоруських пам'яток, розширення ареалу міжетнічних літературних контактів, трансформації жанрової структури письменства, нових рис в естетиці й соціальному побутуванні літературних творів.

Актуальність поставленої проблеми зумовлено також потребою у глибшому вивченні шляхів розвитку агіографії. Адже «Патерик Печерський» являє собою оригінальну версію дуже цікавого жанру житійної літератури — патерика, жанру, який досі не привернув до себе належної уваги. Розгляд східнослов'янського різновиду патерикового письменства сприятиме осмисленню цього жанру загалом.

Важливий аспект аналізу — з'ясування особливостей Патерика як характерного явища суспільної свідомості свого часу. Передусім це пам'ятка літератури. Не менше вага його і як праці з історії Русі, і як посібника з практичної етики, і як теологічної розробки аскетичних норм, а оскільки він виконував іще й певні обрядові функції, то і як культової книги. Додаймо сюди значення списків і видань Патерика як пам'яток книжкового, зокрема каліграфічного й друкарського, мистецтва, графіки. І хоч дослідження Патерика відбувається в літературознавчому плані, обминути проблеми

поліфункціональності, причин і наслідків цього явища просто неможливо.

Нарешті, оцінка творів давньої літератури з погляду людини XXI ст. передбачає визначення їхнього місця в духовному світі нашого сучасника. Спроба виявити ідейно-художній потенціал творів допоможе з'ясувати питання про можливість їх включення в систему сучасної культури.

* * *

Патерик віддавна досить інтенсивно досліджували історики східнослов'янських літератур. Перші вияви зацікавлення ним спостерігаємо в Росії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Уже тоді в біобібліографічних словниках М. Новикова (Спб., 1772) і Євгенія Болховітінова (Спб., 1818), у «Спробі короткої історії російської літератури» (Спб., 1822) М. Греча вміщуються біографічні відомості про Нестора, Симона та Полікарпа як авторів Патерика. Сама пам'ятка, однак, розглядається тут без урахування змін у тексті, отожднюючись із сучасними дослідникам друкованими її перевиданнями. Глибше проник у художню специфіку давньоруського письменства М. Максимович. Це позначилось і на його спостереженнях над Патериком: житійними творами Нестора й Симоновим посланням до Полікарпа¹.

Текстологічне вивчення Патерика, передусім його ранніх списків, започаткував О. Кубарев². У його статті друковані тексти «Патерика Печерського» зіставлено з давньоруським першотвором; відомі на той час 12 списків поділено на три групи, дві з яких аналогічні Арсеніївській (1406) та Другій Касіянівській (1462) редакціям; охарактеризовано основні частини твору; подано відомості про авторів.

Дальшим кроком у цьому напрямі був огляд редакцій Патерика, здійснений Макарієм Булгаковим³. Запропонована ним модель історії тексту Патерика відзначалася ґрунтовністю й доказовістю суджень, проникливістю спо-

¹ Максимович М. А. История древней русской словесности. — Кн. 1. — С. 88.

² Кубарев А. М. О Патерике Печерском.

³ Макарий (Булгаков). Обзор редакций Киево-Печерского патерика, преимущественно древних.

стережень. На відміну від Кубарєва Макарій розглядає еволюцію тексту як закономірний процес, зовсім не тотожний псуванню оригіналу, як уніфікацію складових частин. На підставі розроблених у статті принципів він вирізняє десять редакцій. Серед них «Патерик Печерський» (1661) поціновано особливо високо. Щодо цього Макарій принципово розходиться і з Кубарєвим, і зі скептично налаштованою до пізніх переробок Патерика М. Вікторовою — перекладачкою й реставратором його первісного тексту⁴, авторкою статті про його творців⁵.

Другим продуктивним напрямом у науковому осмисленні Патерика став розгляд його в загальному контексті східнослов'янського письменства упорядниками перших історико-літературних курсів. Особливо поважне місце посідає Патерик у концепції С. Шевирьова — як свідчення духовної величі предків⁶. У своєму аналізі вчений виходить з релігійно-містичного розуміння народності, ідеалізації морального ідеалу Давньої Русі.

Цікава еволюція простежується в оцінці Патерика О. Пипіним. 1865 р. він згадує цей твір лише побіжно серед наслідувальної, суто монастирської аскетичної літератури⁷, 1879 р. висвітлює його вже як поетичну легенду, що знайшла продовження тільки в небагатьох житіях⁸, а 1898 р. називає «однією з найвидатніших пам'яток нашої писемності»⁹.

Уточнення періодизації вітчизняного літературного процесу, виявлення його залежності від розвитку суспільно-політичної думки й культури стимулюють дослідження над генезою тексту пам'ятки. В першому томі «Історії російської

⁴ *Викторова М.А.* Киево-Печерский патерик по древним рукописям в переложении на современный русский язык.

⁵ *Викторова М.А.* Составители Киево-Печерского патерика и позднейшая его судьба.

⁶ *Шевырев С.П.* История русской словесности, преимущественно древней.

⁷ *Пытин. А.Н., Спасович В.Д.* Обзор истории славянских литератур.— 1865.— С. 174.

⁸ *Пытин А.Н., Спасович В.Д.* История славянских литератур.— Т. 1.— С. 318.

⁹ *Пытин А.Н.* История русской литературы.— Т. 1.— С. 122.

словесності від найдавніших часів до наших днів» (Спб., 1900) П. Полевого, «Історії давньої російської літератури» (М., 1914) М. Сперанського, «Нарисі історії давньоруської літератури домосковського періоду (11–13 ст.)» (Пг., 1922) В. Істріна Патерик розглядається вже як явище володимиро-суздальської літератури XIII ст., як свідчення її щільних спадкоємних зв'язків зі старокиївською книжністю.

Починаючи від літературознавчого нарису І. Вагилевича¹⁰ триває процес визначення місця Патерика в історії українського письменства. О. Огоновський подає слідом за О. Кубарєвим додаткові відомості про історію створення пам'ятки, пояснює її популярність тим, що ченці переказували легенди мовою, зрозумілою народowi, намагається встановити генезу пізніх версій Патерика (1635; 1661)¹¹. І. Франко ставить його на перше місце серед найоригінальніших вітчизняних агіографічних творів легендарного характеру¹² і розглядає як твір наслідувальний у контексті «старого південноруського письменства»¹³. У рукописному історико-літературному курсі масштаби дії Патерика розширюються, визначається його місце в історії вітчизняної агіографії, полемічної та епістолярної прози¹⁴. Для М. Грушевського Патерик — передусім фермент національної самосвідомості. На думку вченого, він «мав... такий глибокий вплив на етичний світогляд інтелігентної частини старої української маси, як ні один інший твір»¹⁵. Помітне місце посідає Патерик в історико-літературній концепції М. Возняка¹⁶.

Найбільш плідний етап у вивченні Патерика — праці представників «філологічної школи». В цьому середовищі виникли найаргументованіші гіпотези про походження пам'ятки та її основних складових частин і редакцій, деталь-

¹⁰ *Вагилевич І.М.* Замітки о руській літературі.

¹¹ Огоновський О.М. Історія літератури руської.— Т. 1.— С. 15, 27, 287.

¹² *Франко І.Я.* Южнорусская литература // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона.— С. 302.

¹³ *Франко І.Я.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— С. 22–23.

¹⁴ *Франко І.* Історія української літератури.— С. 100–116, 132.

¹⁵ *Грушевський М.С.* Історія української літератури.— Т. 3.— С. 114.

¹⁶ *Возняк М.С.* Історія української літератури.— Т. 1.— С. 162–172.

но розроблено концепцію розвитку тексту, здійснено каталогізацію відомих на той час списків Патерика і визначено специфіку найхарактерніших його редакцій. Окрім того підготовлені ґрунтовні наукові видання пам'ятки. Такий підхід до аналізу Патерика досі лишається провідним.

Звернення О. Шахматова до Патерика було логічним продовженням його студій у царині давньоруського літописання. Цікавість ученого до нього пов'язана з гіпотетично реконструйованими текстами Печерського літопису й Житія Антонія Печерського¹⁷.

Патерик став головним об'єктом наукових зацікавлень Д. Абрамовича — учня Шахматова, згодом професора, члена-кореспондента АН СРСР. Перші публікації дослідника на цю тему датовано 1898 р.¹⁸ Його магістерська дисертація¹⁹, поза будь-яким сумнівом, — і досі найкраща розвідка про Патерик. Абрамович підготував наукові видання пам'ятки за її ранніми редакціями²⁰.

У своїх дослідженнях Абрамович із дивовижною ретельністю простежує зміни в тексті пам'ятки від її виникнення і до появи синодального видання 1759 р. Слідом за Шахматовим він пов'язує низку списків безпосередньо з архетипом пам'ятки й відносить до Основної редакції. Науковець визначає найістотніші риси пізніших варіантів тексту, зокрема, що для нас найважливіше, редакцій XVII ст.: Сильвестра Косова, Йосифа Тризни, Калістрата Холошевського, «Патерика Печерського» (1661); наводить відомості про авторів — Нестора, Симона, Полікарпа; аналізує залежність Патерика від перекладних пам'яток, головним чином агіографічних. Автор обстоює цінність пам'ятки як історіографічного джерела, що

¹⁷ Шахматов А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись; • Шахматов А.А. Житие Антония и Печерская летопись.

¹⁸ Абрамович Д.И. К вопросу об источниках Несторова Жития преп. Феодосия Печерского; • Абрамович Д.И. Несколько слов в дополнение к исследованию А.А. Шахматова «Киево-Печерский патерик и Печерская летопись».

¹⁹ Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике; • Див. також: ИОРЯС.— 1901.— Т.6, кн. 3/4; 1902.— Т.7, кн. 1–4.

²⁰ Патерик Киевского Печерского монастыря; • Абрамович Д.И. Киево-Печерский патерик.

дає доволі різнобічне уявлення про побут, суспільні стосунки, релігійне життя Давньої Русі.

В. Перетц зосереджує увагу на структурі тексту пізніх українських версій Патерика²¹, вперше намагається визначити місце «Патерикону» Сильвестра Косова в літературному процесі XVII ст. в Україні. Внаслідок спостережень над стилем польськомовного тексту і його україномовного перекладу вчений робить висновок про залежність твору від впливу на наше письменство «Житій святих» (1579) польського літературного та релігійного діяча Петра Скарги і стилю бароко. Під дією соціологічного літературознавства Перетц трактує «Патерикон» як вираження його автором — представником могилянського гуртка ідеології буржуазного суспільства, що тоді народжувалося.

Якщо вульгарно-соціологічні стереотипи були все-таки чужими дослідницькому методу Перетца, то «Курсу історії російської літератури» (Спб., 1906–1911) В. Келтуяли, першій частині книжки «Російська література. Соціологосинтетичний огляд літературних стилів» (М., 1928) П. Сакуліна, «Підручнику історії української літератури» (Харків; Київ, 1924) О. Дорошкевича, «Нарису історії української літератури» (Харків, 1925) В. Коряка властивим є прагнення насамперед «соціологічно інтерпретувати» твір, визначити його місце в ідеологічній боротьбі. У цих посібниках багатогранність ідейних функцій Патерика зводиться до утвердження ідеї єдності Руської землі, відображення певних класових позицій.

Статті про Патерик входять до всіх пізніших східнослов'янських історико-літературних курсів і вишівських підручників з давньої української, білоруської та російської літератур. Вони здебільшого однотипні й характеризують твір як пам'ятку давньоруської літератури доби феодальної роздробленості. Лише курси історії українського письменства констатують появу в XVII ст. нових редакцій Патерика, але докладніше на їхньому місці в літературному процесі не зупиняються. Вихованці семінарію Перетца — В. Адріанова-Перетц, С. Бугославський, М. Гудзій, І. Єрьомін — намагаються розширити сферу вивчення пам'ятки, доповнити

²¹ Перетц В.Н. След украинского перевода Киево-Печерского патерика; • Перетц В.Н. Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе.

соціально-генетичний аналіз короткими міркуваннями про її стиль, біографічними відомостями про авторів, інформацією з історії тексту. Таку спрямованість мали також статті про Патерик, написані О. Білецьким, Д. Лихачовим, О. Орловим.

Студії над Патериком дещо активізувалися в 60–80-і рр. ХХ ст. В них зберігається традиційна цікавість до осіб авторів, що спонукає розробляти нові версії їхніх біографій²², інколи (в статтях Т. Копреєвої) не без домішки романтичної модернізації внутрішнього світу давньоруських книжників. Не припиняються спроби використовувати Патерик як історичне джерело²³. З'явилося кілька публікацій текстологічного характеру²⁴, а 1979 р. Л. Ольшевська захистила дисертацію з історії тексту Патерика²⁵.

Утім, на жаль, небагато нового додалося до традиційних уявлень про пізні українські редакції Патерика від часу появи статті Г. Георгієвського²⁶. Адже праця Г. Райтера «Студії над першими кириличними виданнями київських патериків» (Мюнхен, 1976) в СРСР була маловідома. Хоча редакції ХVІІ ст. торкалася у своїй дисертації Ольшевська, аналіз їх як органічного компонента літературного процесу в Україні загалом не входив до компетенції авторки. Тільки редакцію Йосифа Тризни проаналізував В. Кучкін під досить цікавим кутом зору²⁷. Хай як це прикро констатувати, радянські фі-

лологи так і не спромоглися заперечити закиди, зроблені М. Глобенком ще 1955 р.²⁸

Вивчення літературних явищ ХVІІ ст. передбачає широке звернення до праць з історії України, вітчизняної культури. Однак саме з цим пов'язані значні ускладнення. Вади історичної науки призвели до вкрай поверхового трактування подій ХVІІ ст., особливо щодо діяльності Петра Могили, боротьби старшинських угруповань після смерті Богдана Хмельницького. Навіть наймасштабнішим виданням 1980-х років, зокрема «Історії Києва» в трьох томах, бракує належної повноти, об'єктивності, глибини проникнення в специфіку суспільної думки епохи. Певною мірою це компенсує поява першого тому тритомної «Історії філософії на Україні», книг і статей І. Захари, М. Кашуби, В. Литвинова, В. Нічик, І. Паславського. Головними ж джерелами з політичної історії України досі є праці В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Бантиш-Каменського, М. Грушевського, М. Костомарова, М. Маркевича, Д. Яворницького.

Патерик — пам'ятка водночас літературна й релігійна, тому зосередження на одному аспекті аналізу не дозволяє абстрагуватися від другого. У ряді випадків українцям необхідним є вихід на царину історії Церкви. Однак доводиться констатувати, що власне світська, а надто марксистська історія християнства в Україні так і не сформувалась як галузь історичної науки. Все написане на цю тему вичерпується популярними атеїстичними нарисами. Бракує праць, які, подібно до «Нарисів з церковно-політичної історії Київської Русі Х–ХІІ ст.» (Спб., 1913) М. Приселкова, могли б незалежно від конфесійних уподобань чи атеїстичних настанов визначити місце Печерського монастиря в політичній структурі країни й пов'язати з цим проблематику Патерика. Праці православних і католицьких істориків церкви — М. Гарасевича, С. Голубєва, Є. Є. Голубинського, М. Кояловича, Е. Ліковського, Макарія Булгакова, М. Малиновського, І. Мейєндорфа, Й. Окснюка, Ю. Пелеша та інших — часом відзначаються тенденційністю, конфесійною упередженістю, абсолютизацією власне релігійних моментів у суспільному розвитку й ігноруванням інших аспектів духовного життя суспільства. Тому

²⁸ Hlobenko M. Sylvestr Kosov's «Patorykon».

²² Копреєва Т.Н. Образ инока Поликарпа по письмам Симона и Поликарпа: Опыт реконструкции; • Копреєва Т.Н. Инок Поликарп — забытый писатель-публицист Киевской Руси; • Ольшевская Л.А. Об авторах Киево-Печерского патерика; • Словарь книжников и книжности Киевской Руси.

²³ Волкова Т.Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике; • Воронин Н.Н. Политическая легенда в Киево-Печерском патерике; • Сердобольская Л.А. Отражение социальных противоречий в памятнике церковной идеологии начала ХІІІ в.; • Мuryанов М.Ф. Святоша Никола.

²⁴ Поп Р. Древнейший отрывок Послания Симона к Поликарпу; • Коняевская Е.Л. Арсеньевская редакция Киево-Печерского патерика.

²⁵ Ольшевская Л.А. Киево-Печерский патерик: Автореф. ... канд. филол. наук.

²⁶ Георгиевский Г.П. Печатный Печерский патерик.

²⁷ Кучкин В.А. Фрагменты Ипатьевской летописи в Киево-Печерском патерике Иосифа Тризни.

з них не завжди можемо добути необхідну для історика літератури інформацію.

Важлива передумова серйозного вивчення друкованих видань Патерика — ґрунтовні дослідження Я. Запаса, Я. Ісаєвича, С. Маслової, Ф. Титова з історії українського друкарства, мистецтвознавчі праці П. Білецького, П. Жолтовського, Г. Логвина, Д. Степовика, публікації про Києво-Могилянську академію й давню освіту в Україні В. Аскоченського, С. Голубєва, О. Дзюби, Макарія Булгакова, М. Петрова, З. Хижняк, дослідження української культури XVII ст., в контексті якої функціонують агіографічні сюжети Патерика.

Оскільки панівний стиль європейської культури XVII століття — це стиль бароко, то встановлення естетичної сутності пізніх українських редакцій Патерика невіддільне від виявлення в них рис бароко, які не можуть не вступати у взаємодію з властивостями середньовічної культури, в надрах котрої сформувався первісний текст Патерика і виникли перші знані його редакції (XV ст.). Як відомо, поняття “бароко” історики мистецтва почали застосовувати в другій половині XIX ст. У монографії Генріха Вольфліна «Ренесанс і бароко» (Мюнхен, 1888) воно набуває термінологічної визначеності, а невдовзі входить і до літературознавчого словника. Проблеми бароко рано починають розроблятися в славистиці. Так, першою монографією про барокового письменника була праця Едварда Порембовича «Анджей Морштин, представник бароко в польській поезії» (Краків, 1893). Перспективність концепції бароко виявилась у тому, що вона давала змогу об’єктивно інтерпретувати явища, доти позаісторично оцінювані як відхід від ренесансної простоти, унормованості, композиційної стрункості, як поступка церковному обскурантизму й схоластиці, втрата гуманістичної сутності мистецтва.

Щоправда, спрощення стосунків бароко з сучасними йому суспільно-політичними процесами породило чимало труднощів у вивченні стилю європейських літератур XVI–XVIII ст. У книзі Вернера Вайсбаха «Бароко як мистецтво контрреформації» (Берлін, 1921) та низці інших публікацій бароко поціновано як форму поширення ідей феодально-католицької реакції, як антитезу гуманізму Ренесансу, повернення до середньовічних тем та ідей. Це не лише культивувало

хибне уявлення про барокову культуру, а й відштовхувало багатьох від її вивчення. Створюються перешкоди до оволодіння суттю теорії бароко літературознавцями СРСР, які в 1930–50-х роках цікавляться майже виключно ідейно прогресивним мистецтвом минулого, часто обираючи за критерії прогресивності сучасні їм суспільно-політичні категорії. Тому навіть сам термін “бароко” вживають у цей період, особливо стосовно східнослов’янських літератур, лише в поодиноких публікаціях.

Тим прикріше це констатувати, що саме тоді за кордоном інтенсивно працює над вивченням літератури українського бароко Дмитро Чижевський. Він друкує низку оригінальних досліджень, які помітно вплинули на розвиток зарубіжної славистики, зосереджуючи увагу на іманентних законах літературного розвитку.

Великий досвід у вивченні літературного бароко мають польські вчені, про що свідчать праці Чеслава Гернаса, Юліана Кшижановського, Януша Пельца, Ядвіги Соколовської, Януша Тазбіра й ін. Цей досвід особливо цінний для істориків українського бароко, яке розвивалося в тісному контакті з польським. Потужний суспільний резонанс мала спроба порівняльного аналізу слов’янських культур доби бароко, здійснена угорським науковцем Андреашем Анг’ялом²⁹.

Після дискусії на IV Міжнародному з’їзді славистів (Москва, 1958)³⁰ активізується вивчення бароко в Радянському Союзі. Маємо низку досліджень істориків польської (А. Рогов, Л. Софронова), російської (Д. Лихачов, О. Морозов, О. Панченко), української (І. Іваньо, В. Кречотень, Д. Наливайко), білоруської (А. Мальдзіс) літератур, з’явилися три спеціальні збірники: «Слов’янське бароко» (М., 1979), «Бароко в слов’янських культурах» (М., 1982), «Українське літературне бароко» (К., 1987). Серед часткових проблем літературного процесу епохи бароко, зокрема, однією з найцікавіших і найперспективніших є проблема барокової агіографії України.

Власне українська житійна проза взагалі майже не вивчена. У 1980-ті роки оприлюднені дослідження Г. Павли-

²⁹ Angyal A. Die Slawische Barockwelt.

³⁰ IV Международный съезд славистов: Сборник ответов на вопросы по литературоведению. — С. 76–91.

ко³¹, яка вперше після Д. Абрамовича й В. Перетца торкається проблеми етнічної самобутності житійних творів українських авторів і їхнього місця в еволюції східнослов'янської наративної прози. Окремі аспекти давньоруської агіографії розробляли В. Адріанова-Перетц, С. Бугославський, А. Кадлубовський, В. Ключевський, М. Серебрянський та ін. Думки про зв'язки української агіографії з візантійською й російською знаходимо у Л. Дмитрієва, Х. Лопарьова, Т. Попової. Посібниками з історії російської житійної прози є відповідні розділи книжок «Витоки російської белетристики» (Л., 1970) та «Літературний збірник XVII сторіччя: Пролог» (М., 1978). Останній, до речі, частково компенсує невивченість різних типів житійних збірок — Прологів, Четьїх Міней (тут, правда, можна згадати ще досить давню монографію М. Петрова³²).

Специфічність досліджуваного матеріалу потребує системного аналізу. Він, зокрема, незамінний у процесі висвітлення історії тексту пізніх редакцій Патерика, оскільки кожна редакція являє собою складну систему, характер функціонування якої визначається діалектичною взаємодією між первісним текстом пам'ятки й загальнокультурним контекстом. У цій взаємодії народжується й реалізує свій естетичний потенціал літературний твір.

Варто виокремити пошук знакового змісту Патерика. Пізні його редакції — це один з найцікавіших прикладів передачі естетичної інформації одним типом культури (середньовічним) іншому (бароковому). Тому саме семіотичний підхід уможливорює вивчення, з одного боку, агіографічної пам'ятки як каналу передачі цієї інформації й житійного образу-типу, агіоса, як естетичного знака, а з другого — інформативних функцій сталих літературних формул-топосів, біблійних цитат тощо. Семіотичний аналіз — це перспективний засіб дослідження канонічного мистецтва і його реліктів у пізніші епохи, зокрібно в епоху бароко.

Обов'язковим видається використання і порівняльного методу. Адже Патерик постав як безперечний наслі-

³¹ Павленко Г.І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі; • Павленко Г.І. Життя Бориса та Гліба і легенди про Вячеслава Чеського: Традиції жанру і сюжету.

³² Петров Н.И. О происхождении и составе славянорусского печатного Пролога: Иноземные источники.

док впливу візантійського письменства на Русь і розвивався за активної дії міжетнічних культурних взаємин; на ньому позначився досвід візантійської, новолатинської, польської, російської та інших літератур. Зрештою, на певні впливи ми вже звертали увагу. Слід зазначити, що порівняльний метод мав гарні традиції в Україні. До нього вдавалися М. Драгоманов, М. Сумцов, І. Франко.

Предметом спостережень у цій розвідці є також свідчення зв'язків тексту Патерика з літературним процесом: оригінальні версії твору, уривки з нього, вміщені в інших пам'ятках, сюжети, образи й мотиви патерикового походження, посилення на Патерик. Дещо обмежують обсяг цього матеріалу хронологічні межі XVII ст. Так, у полі зору весь час перебуватимуть пізні українські редакції Патерика: друковані видання 1635 і 1661 років, редакції Йосифа Тризни й Калістрата Холошевського. З них найбільше уваги приділяємо «Патерику Печерському» (1661) — книзі, яка, по суті, завершила історію формування тексту Патерика, мала широку популярність і не раз перевидавалася в Україні й поза її межами. Залучено до аналізу матеріал «Книг житій святих» Дмитрія Туптала, деяких рукописних збірок четь-мінейного та проложного типу, ораторсько-проповідницькі твори Лазаря Барановича, Іоанікія Галатовського, Антонія Радивиловського, окремі вірші, історіографічні й полемічно-публіцистичні пам'ятки (Густинський літопис і «Синопис», «Палінодія» Захарії Копистенського).

Дотримання хронологічних меж сторіччя, навіть розширених відповідно до логіки літературного процесу, позбавлене сенсу. З одного боку, конче потрібна ретроспектива, що допомогла б пов'язати Патерик із традиціями візантійської агіографії, передусім патериків, та давньоруської житійної літератури, з попередніми редакціями, на ґрунті яких з'являються пізні версії Патерика, з імовірно використаними інолітературними творами. Добираючи тексти цих пам'яток, виходимо з таких основних критеріїв: існування підстав вважати, що саме цим варіантом тексту могли скористатися упорядники барокового Патерика; близькість варіанта тексту до його архетипу і до найпоширенішого в Україні варіанта; історико-літературна вага тексту; доступність тексту авто-

рові цієї книжки і її читачу, який виявить бажання продовжити, доповнити або перевірити спостереження автора.

З другого — слід брати до уваги перспективу подальшого розвитку тексту Патерика і його впливу на історико-літературний процес. Як і друге видання «Патерика Печерського» (1678), два випуски його третього видання (червень і грудень 1702 р.) розглядаються на рівні варіантів редакції 1661 р. А четверте (1759) і наступні видання, де виправлено чільні розбіжності в мові й стилі мислення редакторів «Патерика Печерського» згідно з канонами російського православ'я, є важливим джерелом для оцінки саме тих моментів, які дратували синодальну цензуру.

Спостереження над цим матеріалом переконують, що успіх «Патерика Печерського» (1661) був закономірним наслідком складних процесів, що відбувалися з культурному і, зокрема, літературному житті України XVII ст. Саме проаналізувати ці процеси, визначити їхню естетичну сутність, встановити історико-літературну значущість української барокової агіографії і намагається автор пропонованої монографії.

Києво-Печерський патерик — пам'ятка середньовічної східнослов'янської культури